

Релігійне бачення світу зумовило чітке членування світу на праведне і гріховне, добро й зло, що семантизується у поетичних текстах так, що світло пов'язується з Богом, небом і символізує позитивне, а темрява – негативне, зло.

¹Бусров В.А. Мова та символ в контексті проблеми розуміння. – К., 1996. – С.14;
²Аверинцев С.С. Заметки к будущей классификации типов символов // Проблемы изучения культурного наследия. – М., 1985. – С. 98; ³Симович О.І. Семантична характеристика традиційних слів-символів в українській мові. – Л., 1999. – С.9; ⁴Андрієнко Л.О. Генеза поетичної метафори бароко // Мовознавство. – 1996. – № 2-3. – С.41; ⁵Тут і далі цит. за : Українська поезія. Середина 17 століття. – К., 1992 (у дужках зазначено сторінку); ⁶Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л., 1940. – С.76-83; ⁷Українська поезія. Кінець 16 – початок 17 ст. – К., 1978. – С. 154; ⁸Андрієнко Л.О. Генеза та особливості поетичної метафори бароко. – К., 1997. – С.22; ⁹Охрименко П.П., Охрименко О.Г. Розвиток і взаємозв'язки східнослов'янського бароко // Українське літературне бароко. – К., 1987. – С.27.

ІСТОРИЧНА ФОНОЛОГІЯ І ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У РАКУРСІ НОВІТНІХ ТЕОРІЙ

Н.П.Маліневська, канд. філол. наук

ПРО ДЕЯКІ ЗАКОНОМІРНОСТІ НОРМУВАННЯ ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ (за текстами пісень, записаних латиницею)

Проблема нормування постійно посідає в історії української мови одне з чільних місць. Особливої актуальності набуває ця проблема у зв'язку з періодом XVII – початку XVIII ст., коли в Україні відбувалися процеси демократизації та націоналізації літературної мови, формування її на живомовній основі. Інтенсивний жанрово-стилістичний розвиток, характерний для епохи Бароко, зумовив появу широкого масиву найрізноманітніших писемних пам'яток. У кирилиці, якою записана більшість цих текстів, пашівним є етимологічний принцип правопису, що не завжди відбивав живомовні особливості. Значно повніше дозволяють виявити їх пам'ятки, записані латиницею, зокрема тексти народних пісень та пісень літературного походження з рукопис-

них збірників. Цей масив репрезентує фольклорний тип мовлення, у якому поєднувалися як загальномовні риси, засвоєні згодом новою літературною мовою, так і діалектні.

Предметом нашого дослідження є фонетична система української мови визначеного періоду, зокрема система консонантизму. Аналіз основних рис цієї системи дозволить виявити ступінь її унормованості.

Найважливішими звуковими процесами, які привертють основну увагу, стали функціонування звука [r] та диспалаталізація приголосних.

Успадкований із праслов'янського періоду задньоязиковий проривний звук [g] у південній частині східнослов'янського мовного ареалу через стадію фрикативного [ɣ] перетворився на фарингальний [h]. На думку вчених, першу стадію розвитку слід датувати кінцем VI-I п. ВП ст. н.е. Наступний етап відбувався вже у південних давньоруських говорах IX-X ст.¹ Незаперечним аргументом на користь того, що процеси відбувалися у протоукраїнських говорах до IX ст., є той факт, що фарингальний приголосний властивий усім без винятку українським діалектам².

Уже перші наукові дослідження історії української мови відзначають цю ознаку як диференційну. Так, П.Г.Жигецький підкреслював, що [g] суперечить природі українського консонантизму³. О.О.Потебня зауважував, що найдавнішою консонантною зміною є h із r⁴. І саме природа звука стала причиною заміни літери r літерою h чи взагалі її пропуску уже в найраніших пам'ятках давньоруського періоду⁵.

У староукраїнських пам'ятках на позначення фарингального звука [r] послідовно вживається літера r, а вживання диграфа kt відбиває звук [g], що фіксується переважно в іншомовних запозиченнях.

У проаналізованих нами текстах основним засобом передачі фарингального [h] є графема h. Цей звук (а відповідно і графема) вживається у переважній більшості випадків у всіх збірниках (а особливо в Єрлича, Залеського, Брюкнера) незалежно від позиції в слові чи сусідніх звуків, у тому числі й в абсолютному кінці слова та в кінці складу перед глухими приголосними: *hetmane** (Єрл. – 201. – 9); *burdiuh* (Кон. – 172. – 10), *prybieh* (Ч. – 15. – 12a), *odmohtysia* (Кон. – 174. – 43). Два останніх випадки є орфоепічною нормою сучасної української літературної мови.

Уживання h досить часто підтримується римуванням:

Desiataia doroha

Do samoho poroha (Ч. – 23. – 35-36).

Підтверджується фарингальна вимова приголосного також уживанням на його позначення, за писемною усталеною традицією, а в деяких випадках через орфографічну невправність і графеми **ch**. Про це свідчать численні приклади з багатьох співаників: Лавровського, Михаловського, Гінтовта-Рудницького, Кондрацького, Чарторийських, Курницького збірника та інших: *chlani* (Кур. – 178. – 12), *zabiechla* (Ч. – 38, 17), *chetmanunku* (Ч. – 10, 20).

Про фарингальний характер приголосного свідчать і дані обчислень: у масиві тексту з 2000 слововживань зі збірника Чарторийських (він походить із північноукраїнських територій) засвідчено 230 випадків уживання **h**, 3 – **ch** і жодного – **g**. Ознаками фарингальної вимови звука є поява **h** на місці **ch**: *horoszenka* (Кур., 179, 22), а також пропуски звука: *z armat* (Ч. – 21. – 10), *spodar* (Кур. – 183. – 4), хоча ці явища фіксуються значно рідше.

У деяких збірниках на місці етимологічного [r] зустрічається графема **g** на позначення проривного [g]. Це явище можна проілюструвати прикладами зі збірника Чарторийських: *wygladaty* (Ч. – 37, 15), *gladiaczy* (Ч. – 38. – 27). На нашу думку, поява таких словоформ, як і інших (напр., *zaszargali* (Кон. – 165. – 7) у значенні "збруднили"), зумовлена впливом польської мови, що підтверджується в аналізованих уривках і цеканням та іншими виразними ознаками польської фонетики.

Написання слів *dragany* (Кон., 164, 18) та *geros* (Кон. – 165. – 13) переконують у тому, що наддніпрянські говірки, репрезентовані саме збірником Кондрацького, послідовно зберігають звук [g] в іншомовних запозиченнях.

Проте, як свідчать приклади з цього ж збірника, зімкнений звук часто фіксується і в питомих лексемах: *gospodar* (Кон. – 166. – 29), *gospodynka* (Кон. – 172. – 22 – з пел. *gospody: ЕСУМ. – Т. 1. – С. 574-575), *gorochu* (Кон. – 173. – 37 – з пел. *gorch: ЕСУМ. – Т. 1. – С. 572).

Незважаючи на те, що у текстах із західноукраїнських територій зростає кількість слововживань зі звуком [g], загальна тенденція до переважання [r] усе ж зберігається (на 2000 слововживань відповідно 52 та 156 випадків).

Отже, проаналізовані тексти рукописних збірників засвідчили переважний характер уживання звука [r], як і загалом в українській літературній мові XVII ст.

Однією з найважливіших диференційних консонантних рис української мови є також диспалаталізація приголосних перед [e] та [и]. Загальноприйнятою є теза про те, що процес ствердіння відбувся до переходу *ʦ* в *i*, інакше він охопив би й названу позицію, де [i] мав перейти в [и]. Завершення цього процесу дослідники датують кінцем XII ст.⁶

На відміну від кирилиці, яка не мала засобів для позначення нової якості приголосного перед голосними переднього ряду, латиниця дозволяє точніше відбити аналізовані явища, оскільки показником палатальності приголосного в цій графічній системі служить поява літери *i* після нього, а виявом диспалаталізації – відсутність її.

Розглянуті тексти дають велику кількість прикладів, що свідчать про диспалаталізацію усіх приголосних, у першу чергу шиплячих перед [e] та [и] в кореневих морфемах: *czeladina* (Ч. – 13. – 15a); *szerszen* (Ч. – 26. – 29); *zyiuczy* (Ч. – 32. – 20); *k zywołu* (Кон. – 171. – 6); *szynkarki* (Кон. – 171. – 12), а також у численних дієслівних формах: *ne skazesz* (Кур. – 175. – 14); *pobywszy* (Кур. – 175. – 24); *pozuscziuczy* (Кон. – 174. – 21); *suszyt* (Ч. – 40. – 7), при словозміні іменних частин мови: *z teszcieiu* (Кон., 173, 13); *kozacze lubcze* тоу (Ч. – 15. – 4); *inszyi* (Ч. – 21. – 26); *noczy* (Ч. – 16, 17), деяких службових частинах мови.

Послідовно відбито досліджуваними текстами і диспалаталізацію губних. Як і твердість гортанних приголосних, ця риса, на думку П.Г.Житецького, є домінуючою в українській мові⁷.

Прикладами можуть служити в основному кореневі морфеми: *teper* (Фр. – 91. – 33); *pucha* (Єрл. – 201. – 38); *zapytala* (Ч. – 25. – 23).

Проте крім загальнономовних, тут знайшли відбиття й діалектні риси, зокрема, дієслівні форми з появою звука [i] на місці [и] в корені слова, що є фонетичною особливістю північних діалектів. Найповніше виявлена ця ознака у збірнику Чарторийських, який походить із північноукраїнських територій: *z wami* (11. – 19); *nowiny* (15. – 9a); *uspominaie* (14. – 32a); *zabityi* (16. – 4). Це припущення підтверджується й виявом інших мовних ознак північних говорів – відсутністю епентези перед ненаголошеними закінченнями: *ne lubiat* (12. – 12; 16. – 22); *lubiu* (16. – 22), а також рефлексами давнього *ʦ* після губних: *pametati* (Єрл. – 201. – 10); *swetaia* (Єрл. – 202. – 4); *nepamet* (Ч. – 11. – 8). Таке відбиття діалектних явищ свідчить про те, що нормування відбулося на базі живої мови.

Диспалаталізацією перед голосними переднього ряду були охоплені й передньоязикові приголосні [т], [д], [н], [з], [с], що підтверджуються усіма без винятку збірниками. Перед [е] приголосні диспалаталізувалися в основному в коренях слів, заперечних частках та у флексіях іменних частин мови: *mene* (Ч. – 11. – 29а); *nedaleko* (Кон. – 179. – 29); *newolenka* (Ч. – 17. – 15). Диспалаталізація перед [и] виявляється переважно в кореневих та суфіксальних морфемах: *tyzden* (Кон. – 169. – 39); *zhudyła* (Ч. – 12. – 22); *posylaty* (Ч. – 14. – 13). Про найповніше відбиття аналізованого явища можна говорити у зв'язку з інфінітивами дієслів: *chodyty* (Ч. – 30. – 19); *chodyty* (Кон. – 166. – 9).

Став твердим в українській мові пом'якшений у давньоруський період звук [р]. Про це свідчать позиції приголосного в кінці слова: *zwir* (Єрл. – 201. – 21), що підтверджується формами род. відмінка одн.; *komara* (Кон. – 173. – 22); позиції перед зубними: *smerdiaczaia* (Кон. – 164. – 39). Значно рідше, але зустрічаються в текстах форми, що свідчать про ствердіння м'якого приголосного: *more* (Кон. – 178. – 34). Доповнюють картину диспалаталізації численні приклади позицій приголосного перед [е] та [и] з давнього [і] в кореневих та афіксальних морфемах: *horenko* (Ч., 19, 7); *preswiataia* (Кур. – 180. – 14); *nawaryw* (Кон. – 173. – 32); *prywedu* (Кон. – 171. – 45). Проте диспалаталізація [р] могла носити не лише нормативний характер, а й бути відбиттям рис північного чи південно-західного наріч української мови, що підтверджується прикладами відповідно зі збірників Чарторийських та Кондрацького: *zora* (Ч. – 25. – 26; 34. – 4; 34. – 6); *waru* (Ч. – 34. – 4); *kuratok* (Кон. – 171. – 2); *dokarala* (Кон. – 174. – 26); *hospodara* (Кон. – 172. – 30).

Детальний розгляд мовних фактів зі співаників дає підстави говорити і про ствердіння звука [л]. Латинська графіка точніше, ніж кирилична, відображає результати цього процесу, оскільки для позначення м'якого приголосного тут використовується графема *l*, а для позначення твердого – *l̄*. Незважаючи на окремі випадки спотвореного запису звука, послідовним є дотримання твердості [л] перед голосними заднього ряду: *kola* (Єрл. – 201. – 10); *holowonko* (Кур. – 178. – 29), а також у кінці слова: *ne kipil* (Ч., 29, 22); *kryknul* (Єрл. – 201. – 21). У формах чоловічого роду минулого часу фіксується також характерний для української мови перехід [л] > [ŷ], що

найчастіше передається графемою *w*. Ця тенденція часто може підтримуватися і римуванням:

Sam na mahylu zhazaw,

Chliba, soli wzywaw,

Slozami sie obliwaw,

Hospodara spomynaw (Кон. – 172, 27-30).

Як і інші передньоязикові, [л] ствердів і перед зазначеними голосними переднього ряду, зокрема перед [e]: *lew* (Єрл. – 201. – 21); *o milenkim* (Ч. – 22. – 15); *weselenka* (Ч. – 37. – 8). Значно ширше представлені випадки ствердіння [л] перед [и], яке відбувається в коренях слів: *plywaty* (Кон. – 164. – 26); *hysz* (Кон. – 174. – 44); *wolynec* (Кур. – 183. – 6), а також у флексіях іменників та прикметників: *kobyły* (Кон. – 164. – 29); *nemałyie* (Ч. – 21. – 19), у закінченнях 3 ос. множ. дієслів минулого часу: *uspaly* (Кур. – 182. – 29); *bywaly* (Br. – 440. – 13).

Послідовно відбитий м'який [л'] в аналізованих текстах у позиціях, де колись приголосному передував [ь]: *korol* (Кон. – 164. – 21); *zal* (Ч. – 31. – 23); *tylko* (Ч. – 32. – 2); *wolnost* (Єрл. – 201. – 3); *szabelku* (Кон. – 178. – 16). Тією ж графемою позначається м'який звук, що виник внаслідок асиміляції сонорним приголосним [j], а також м'який спентетичний [л']: *lubosty* (Ч. – 43. – 23) (з псл. *ljubiti – ЕСУМ. – Т. 3. – С. 320); *zemlu* (Br. – 440. – 2) (з псл. *zemja – ЕСУМ. – Т. 2. – С. 259).

Протягом побутування в давньоруських пам'ятках звук [ц'] був постійно м'яким. М'якість цього звука в кінці слова стала однією з диференційних ознак української мови. У позиціях же перед [e] та [и] приголосний диспалаталізувався. Диспалаталізація [ц'] характерна також для діалектного мовлення, зокрема для частини південно-західних говорів та частини північних⁸.

Одним із джерел, де виразно виступає диспалаталізований [ц], є збірник Чарторийських:

Oy, waryła dewczynonka lobodycu

У poslala milenkoho po wodycu (Ч. – 32. – 3132).

Причиною ствердіння звука тут є саме діалектні явища, що підтверджується проявами й інших рис (відповідними рефлексамі *č, флексіями іменних частин мови, а також цеканням та дзеканням).

Фіксує диспалаталізований [ц] і збірник Кондрацького: *катенес* (164. – 48); *owec* (166. – 31); *Nimca* (164. – 25), проте тут графічні особливості приховують м'яке звучання приголосного. У польській та словацькій мовах ствердіння первісного [ц'] було завершено вже у XVI ст.⁹. Звичайно, цей фактор не міг не позначитися на наших джерелах. Вірогідність такої думки підтверджується формами род. відмінка одн.:

Mene tym dymot daleko od hostynia podhulili (Кон. – 168. – 2).

Збірниками засвідчено й диспалаталізацію [ц'] перед голосними переднього ряду: *cymbalonki* (Ч. – 31. – 21).

Отже, тексти рукописних збірників, що є важливими джерелами вивчення історії української мови, свідчать про усталення орфоепічних норм щодо вживання [г] та [ґ], вимови передньоязикових приголосних. За названими рисами, а також відбитими в співаниках асимілятивно-дисимілятивними процесами, характером уживання нескладових [у] та [і] можна виявити основні закономірності нормування української мови XVII – початку XVIII ст. Ці закономірності свідчать про високий ступінь унормованості української мови аналізованого періоду та відповідності її новій українській літературній мові.

*Ілюстративний матеріал цитується так: літерою позначено умовне скорочення за списком, доданим у кінці роботи, першою цифрою у дужках – сторінку, другою – рядок згори.

¹Питорак Г.П. Формування і діалектна диференціація лавньоруської мови. – К., 1998. – С. 129–130; ²Німчук В.В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 6; ³Житецький П.И. Очерк звуковой истории малорусского наречья. – К., 1876. – С. 229; ⁴Потебня А.А. Два исследования о звуках русского языка. – Воронеж, 1866. – С. 140; ⁵Кримський А.Ю. Українська мова, звідкіль вона взялася і як розвивалася: Твори: У 5 т. – Т. 3. Мовознавство. Фольклористика. – К., 1973. – С. 262; ⁶Німчук В.В. Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С. 198; ⁷Житецький П.Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // Вибрані праці: Філологія. – К., 1987. – С. 61; ⁸Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К., 1980. – С. 75; ⁹Керницький І.М. Фонетичні особливості мови вийтівських книг XVI–XVII ст. села Одрехови в порівнянні з сучасними демківськими говорами // Дослідження і матеріали з української мови. – Ж., 1961. – Т. 4. – С. 101.

Список умовних скорочень назв джерел і словників

- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. 1; 1985. – Т. 2; 1989. – Т. 3.
- Єрл. – Українські пісні з твору Якима Єрлича "Liatorisiec albo kroniczka", XVII ст., за вид.: Возняк М. Українські пісні й польські вірші з "Літорисія" Єрлича // Записки НТШ. – 1931. – Т. 151. – С. 200-202.
- Кон. – Рукоп. зб-к Кондрацького, 1684-1693 рр., за вид.: Возняк М. Із збірка Кондрацького кінця XVII в. // Записки НТШ. – 1927. – Т. 146. – С. 155-156.
- Кур. – Рукоп. зб-к Курницької бібліотеки, кінця XVII – поч. XVIII ст., за вид.: Возняк М. З української лірики XVII в. // Записки НТШ. – 1935. – Т. 153. – С. 175-183.
- Ч. – Рукоп. зб-к з бібліотеки Чарторийських, к. XVII ст., за вид.: Возняк М. Українські пісні збірка бібліотеки Чарторийських, ч. 2337 // Матеріали до історії української пісні і вірші. – 1913. – Ч. 1. – С. 1-44. – (Українсько-Руський Архів. – Т. 9).
- Вр. – Рукоп. зб-к С.-Петербурзької публ. б-ки, серед. XVII ст., за вид.: Brückner A. Pieśni polsko-ruskie // Pamiętnik Literacki. – 1911. – Roczn. 10. – Zesz. 4. – S. 440-441.

О.І.Музика, асп.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗМІНИ ДІАЛЕКТНИХ МЕЖ ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКОГО НАРІЧЧЯ ВПРОДОВЖ СТОРІЧ

Визначення територіальних меж між наріччями та говорами, а також простеження змін цих меж протягом історії є досить цікавим і важливим питанням української діалектології. Для його вирішення необхідно враховувати як свідчення писемних пам'яток української мови з відповідних територій, які, фіксуючи у собі певну характерну рису місцевого діалекту, дають змогу простежити не лише історію її змін та розвитку, але й межі поширення, так і дані сучасних лінгвогеографічних досліджень. Особливо це стосується північноукраїнського наріччя, з території якого дійшла досить невелика кількість писемних пам'яток.

За свідченням історичних та археологічних джерел, найдавніші поселення на території поширення північного наріччя української мови належали до мезоліту. З того часу Полісся завжди було досить густо заселене і, на думку дослідників, перерв у цьому заселенні не було. А тому можемо зробити припущення і про безперервність мовного розвитку (зокрема, з часу появи тут слов'янського населення).

На думку Г.Хабургаєва, "немає сумнівів у тому, що у південно-му Прип'ятському Поліссі і на Житомирщині слов'янське населення до часу створення Давньоруської держави було якщо не єдиним, то